

ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ

ਪਾਠ (lesson) ਦਾ ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ (lesson) ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ (ਐਮ.ਏ) ਪਧਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਉਹੀ ਪਹਿਲੂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਪਖ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਵਧੇਰੇ ਜੋਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ/ਲਿਖਤੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲੇਖਣੀ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਭਾਵ-ਜਗਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੋ ਸਕੇ।

ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਕੀ ਹੈ

ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥ ਅਸੀਂ 'ਲਿਖਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ' ਸਮਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ (orthography) ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ 'ਸੁਧ ਅਖਰ-ਜੋੜ' ਹੈ, ਇਸ 'ਸੁਧਤਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਤ ਦੀ ਹਰ ਇਕਾਈ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਪਾਠ (text) ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਸਰੂਪ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨਾਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ (orthography) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਸੰਬੰਧ ਬੋਲਚਾਲ ਨਾਲ ਹੈ। ਬੋਲਚਾਲ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲਿਪੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਕੇਂਦਰੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਿਪੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਖਰ ਜਾਂ ਵਰਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਇਕ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹਤਾ ਭਾਵੇਂ ਲਿਪੀ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਲਗਾਂ, ਲਗਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ, ਅਖੰਡ ਧੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ, ਵਿਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਹੋਰ ਕਈ ਤਰਕੀਬਾਂ : ਜਿਵੇਂ ਪੈਰਾ-ਵੰਡ, ਸਿਰਲੇਖ, ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦ, ਭਿੰਨਤਾ-ਸੂਚਕ ਤਰੀਕੇ ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਿਖਤ ਵਿਚਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਲਿਖਣ ਦੀ 'ਕਲਾ' ਦਾ ਅਰਥ-ਮੂਲਿਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ, ਸੁਹਜ-ਮੂਲਿਕ ਨਹੀਂ। ਸੌਖੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ 'ਲਿਖਤ' ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਪੀ ਵਡੀ-ਛੋਟੀ, ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀ ਜਾਂ ਵਿੰਗੀ-ਟੇਢੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇਕਰ

ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ-ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੇ ਤਾਂ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਹਿਸਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਸੋ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ, ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇਮ ਲਭਣ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਹੈ। ਸੌਖੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਦਿਆ ‘ਸਮਾਲੋਚਨਾ’, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਦਿਆ ‘ਵਿਆਕਰਨ’ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਦਿਆ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਪੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਣੀ-ਵਿਧਾਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ-ਪਧਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਿਖਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਕ, ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀ, ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ‘ਬੰਧੋਜਾਂ’ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮੁਲੰਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਵੀ ਬਾਣੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਉਸਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਫਿਤਰਤ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਾਂਗ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਸੰਰਚਨਾ ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਝ-ਕੁ ਵੰਨਗੀ ਹੇਠਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹੈ :

1. ਲਿਖਤ ਪਧਰ ਉਤੇ ੧ੳੲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਲਖਣ ਹੈ।
2. ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਪੈਂਤੀ’ (ਪੈਂਤੀ ਅਖਰੀ) ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਕੁਲ ਅਖਰ 35 ਹਨ। ਇਹ ਅਖਰ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ (ਧੁਨੀ ਅਧਾਰਿਤ, ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਤੇ) ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਸੱਤ ਪਾਲਾਂ (ਕਤਾਰਾਂ) ਵਿਚ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਦੇ ਜੋਟਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਸਨੂੰ ‘ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰਮਾਲਾ/ ਵਰਨਮਾਲਾ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਹਰੇਕ ਪਾਲ/ ਕਤਾਰ ਦਾ ਇਕ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਕ+ਵਰਗ; ਟ+ਵਰਗ ਆਦਿਕ’; ਹਰੇਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਕਲ (shape, graph) ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਕ’ ; ਹਰੇਕ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ <ਕ> ਕੱਕਾ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਅਖਰ ਦੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਧੁਨੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ /ਕ/; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਇਕ ਅਖਰ ਦਾ ਇਕ ਮੁਲ (value) ਹੈ (‘ਮੁਲ’ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ)। ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ 35 ‘ਅਖਰ’ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ <ਕ, ਵ> ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਕਾਫੀ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਲਹਿੰਦੀ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਆਦਿ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। <ੜ> ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਆਦਿ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਫੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਆਦਿ, ਮਧ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ : ਝਾੜਿ, ਗੜਿਓ, ਸਗੂੜੋ ; ਵਿਆਣੀ, ਅੰਕਣੁ, ਸੁਲੁੰਵ ਆਦਿ।

3. ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਸ੍ਰਵ (vowels) ਅਖਰ ਹਨ : <ੳ, ਅ, ਏ> । ਇਹ ਸ੍ਰਵ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਧ ਜਾਂ ਅੰਤਿਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅਕਸਰ ਲਗ-ਚਿੰਨ੍ਹ (ਲਗ-ਲਿਪਾਂਕ) ਦਾ ਰੂਪ ਵਟਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ-ਅਖਰ 10 ਸ੍ਰਵ-ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰਵ-ਵਾਹਕ (vowel carrier) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨੋਂ ਅਖਰ <ੳ, ਅ, ਏ> ਸ੍ਰਵ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਸ੍ਰਵ-ਵਾਹਕ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 10 ਸ੍ਰਵ ਵਰਤੀਂਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਕ-ਸਥਾਨੀ ਦੋ-ਲਗਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 11 ਸ੍ਰਵ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਹਨ। <ਅ> ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤ-ਚਿੰਨ੍ਹ; ਲਗ-ਰਹਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਟ; ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: ਹੀਅ, ਜੀਅ, ਤ੍ਰਿਤੀਅ, ਗਰੂਅ, ਧਰੂਅ, ਸਖੀਅ, ਉਦੋਸੀਅ ਆਦਿ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ੍ਰਵ-ਅਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ <ਸ, ਹ, ਕ...ੜ>, 32 ਵਿਅੰਜਨ (consonants) ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਵਿਅੰਜਨ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ।

3.1 ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਅੰਜਨ ਨਾਲ ਅਕਸਰ ਸ੍ਰਵ-ਚਿੰਨ੍ਹ, ਕੋਈ 'ਲਗ' ਲਗਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਗ-ਰੂਪ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਅਖਰ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: ਗੌੜੀ-ਗਉੜੀ, ਕੌਣ-ਕਉਣ, ਗੌਣ-ਗਉਣ, ਔਗੁਣ-ਅਉਗੁਣ ਆਦਿ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਧੀ-ਸ੍ਰਵਾਂ ਵਾਂਗ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਬਾਣੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ (ਜਿਵੇਂ ਗੌੜੀ) ਵੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਣੀ ਦਾ ਲਿਖਤ ਸਮਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ 32 ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਅਗੋਂ ਵੀ ਕਈ ਵਰਗ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ < ਙ, ਞ, ਣ, ਨ ਅਤੇ ਮ > ਹਨ। < ਸ, ਹ > ਨੂੰ ਖਹਿਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। < ਕ, ਖ...> ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ < ਬ, ਭ > ਤਕ 20 ਵਿਅੰਜਨ ਡਕਵੇਂ (stops) ਹਨ। ਸ਼ਘੋਸ਼ ਮਹਾਂਪਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ, ਕਵਰਗ ਤੋਂ ਪਵਰਗ ਤਕ, ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਚੌਥੇ ਥਾਂ ਉਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਅਖਰ < ਘ, ਙ, ਞ, ਣ, ਭ > ਗੂੜ੍ਹ ਅਖਰ ਹਨ। (ਵਰਤਮਾਨ) ਉਚਾਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੁਣ ਇਹ 'ਸੁਰ' ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ, ਮਧ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੁਚਕ

ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਆਦਿ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਖਰ ਵਾਂਗ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ /ਝ/, /ਚ/ ਵਾਂਗ; /ਢ/, /ਟ/ ਵਾਂਗ ਆਦਿ। ਅੰਤਿਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ (ਜਿਵੇਂ ਮਾਘ, ਲਾਭ), ਇਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅਖਰ ਵਾਂਗ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

3.2 ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ-ਆਦਿ, ਮਧ ਜਾਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੋਣ, ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਧੁਨੀ ਕਾਇਮ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਸਥਿਤੀ (ਆਦਿ, ਮਧ, ਅੰਤ) ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਘੋਸ਼-ਮਹਾਂਪੁਰਾਣ ਧੁਨੀ ਦਾ ਹੀ ਉਚਾਰਨ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਾਡੇ ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਸੁਰ' ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪਖ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲੇਖਣੀ ਤੇ ਬਾਣੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਨਹੀਂ।

3.3 ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਹੁੰਦੇ ਗਏ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 6 ਨਵੇਂ ਲਿਪੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ, ਮੂਲ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਕੇ; ਪੈਰ-ਬਿੰਦੀ ਪਾਕੇ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਅਖਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ <ਸ਼, ਖ਼, ਗ਼, ਜ਼, ਫ਼, ਲ> ਹਨ। < ਲ > ਛਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਧੁਨੀਆਂ /ਸ਼ੀਨ-ਸ਼ੇ-ਸੁਆਦ, ਗ਼ੈਨ, ਜ਼ੇ-ਜ਼ਾਲ-ਜ਼ੁਆਦ, ਫ਼ੇ, ਖ਼ੇ/ ਆਦਿ ਨੂੰ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਦਕਿ <ਲ> ਉਲਟ-ਜੀਭੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 6 ਨਵੇਂ ਲਿਪਾਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਟੋਲੀ/ ਵਰਗ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਹੁਣ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ 41 ਅਖਰ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ-ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਾਢ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ <ਸ਼, ਜ਼ ਅਤੇ ਲ> ਛਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਫਜ਼ੂਲ ਹੀ ਹਨ, ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਪਖੋਂ ਵੀ ਇਹ ਨਿਖੜਵੇਂ ਲਛਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ। /ਸ਼, ਜ਼, ਲ/ ਧੁਨੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਧ-ਵਰਗ, ਭਾਵ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਵਰਗ ਹੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ 'ਬਚਿਆ' ਹੋਇਆ ਹੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ (ਤੇ ਉਚਾਰਨ) ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ।

4. ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਹਤਾਪੂਰਨ ਭਾਗ ਲਗ-ਚਿੰਨ੍ਹ (ਲਗ-ਲਿਪਾਂਕ) ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿਚ ਲਗ-ਮਾਤਰਾਂ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਗ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੌਂ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ

/ ਅ/ ਸ੍ਰੀ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ, ਇਸਨੂੰ 'ਮੁਕਤਾ' ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਵਿਚ ਲਗ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ, ਵਰਤੋਂ, ਧੁਨੀ, ਅਕਾਰ ਆਦਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ/ਵਿਅੰਜਨ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰ; ਹੇਠਾਂ; ਸਜੇ; ਖਬੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

ਲੜੀ ਨੰ.	ਲਗ-ਨਾਂ	ਚਿੰਨ੍ਹ	ਧੁਨੀ/ਉਚਾਰਨ	ਵਰਤੋਂ ਸਥਿਤੀ (ਅਖਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ)	ਉਦਾਹਰਨ (ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ)
1.	ਮੁਕਤਾ	(ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ)	/ਅ/	ਮੁਢ/ਮਧ/ਅੰਤ	ਅਰਥ
2.	ਕੰਨਾ	᳚	/ਆ/	ਅੰਤ	ਪਸਾਰਾ
3.	ਸਿਹਾਰੀ	᳚	/ਇ/	ਮੁਢ	ਹਿਰ
4.	ਬਿਹਾਰੀ	᳚	/ਈ/	ਅੰਤ	ਹਰੀ
5.	ਔਂਕੜ	᳚	/ਉ/	ਹੇਠਾਂ	ਉਦਮੁ
6.	ਦੁਲੈਂਕੜ	᳚	/ਊ/	ਹੇਠਾਂ	ਪੂਰੀਅਤ
7.	ਲਾਂ	᳚	/ਏ/	ਉਤੇ	ਪੇਖਤ
8.	ਦੁਲਾਂ	᳚	/ਐ/	ਉਤੇ	ਤੇਰੈ
9.	ਹੋੜਾ	᳚	/ਓ/	ਉਤੇ	ਪੇਖਣੈ
10.	ਕਨੌੜਾ	᳚	/ਔ/	ਉਤੇ	ਦਸੌ
11.	ਦੋ-ਲਗਾਂ ਹੋੜਾ ਤੇ ਔਂਕੜ	᳚	/ਉ...ਓ/	ਹੇਠਾਂ ...ਉਤੇ	ਅੰਚਲੋ

ਲਗ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਸਥਿਤੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਵੇ, ਭਾਵ ਇਹ ਅਖਰ ਦੇ ਅਗੇ; ਪਿਛੇ; ਉਤੇ; ਥਲੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੋਣ, ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੂਲ ਅਖਰ (ਸ੍ਰੀ/ਵਿਅੰਜਨ) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਥ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਉਦਾਹਰਨ ਸਿਹਾਰੀ < ᳚ > ਲਗ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਖਰ ਦੇ ਅਗੇ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਧੁਨੀ ਬਾਅਦ 'ਚ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਵਿਚ' ਵਿਚ /ਵ+ਇ+ਚ/। ਹੋੜਾ

< ੱ > ਲਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹਰਕੇ ਥਾਵੇਂ ਅਖਰ ਦੇ ਉਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਸਰੂਪ (ਸ਼ਕਲ, ਅਕਾਰ) ਬਣਾਈ ਰਖਦਾ ਹੈ < ੱ >, ਪਰ < ਓ > ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਉਲਟ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ (~) ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ (ਅਕਾਰ, ਸ਼ਕਲ) ਵਿਚ ਵੀ ਥੋੜਾ ਅੰਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲਗ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ (ਤੇ ਉਚਾਰਨ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਗਪਗ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

4.1 ਹੁਣ ਵੀਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਕਹਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ੍ਰ ਵਾਲੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਲਗ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋ-ਲਗਾਂ ਵੀ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋ ਪਧਰਾਂ ਉਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ -ਪਹਿਲੇ ਪਧਰ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੂਹਰੀ ਹੈ, ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਦੋ 'ਹੋੜਾ' < ੱ > ਤੇ ਔਂਕੜ < ੁ > ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਚਲੋ, ਅੰਮ੍ਰਿਤੋ, ਧਨੋ, ਲੋਕਾਈ, ਆਦਿ ।

4.2 ਦੂਜੇ ਪਧਰ ਉਤੇ ਲਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸਥਾਨਾਂਤਰਨ-ਭੇਦ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਪੈਰ-ਅਖਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਗ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ, ਮੂਲ ਅਖਰ ਨੂੰ ਲਗੀ 'ਲਗ' ਪੈਰ-ਅਖਰ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਕ੍ਰਿਪਾ' ਵਿਚ < ਕ > ਨੂੰ ਲਗੀ ਸਿਹਾਰੀ < ਿ >, ਪੈਰ < ਰ, ੁ > ਦੀ ਹੈ, ਮੂਲ ਰੂਪ 'ਕ੍ਰਿਪਾ' ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪੈਰ-ਅਖਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਲਗ ਦੀ ਸਿਧੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਪੈਰ-ਰਾਰਾ (ੁ), ਪੈਰ-ਯ (ੁ), ਉਚੀ-ਸੁਰ (ੁ), ਪੈਰ-ਹਾਹਾ (ੁ) ਆਦਿ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: ਅਧੁਵ, ਅਪਵਿਤ੍ਰ, ਕਲੁਚਰੈ, ਕਾਨੁ, ਥੰਮੁ, ਪੜੁ, ਭਲੁ ਆਦਿ ਵਿਚ।

5. ਗੁਰਮੁਖੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਮੁਖ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਸਿਧੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੈਰ-ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੈ। ਮੁਕਤ (ਲਗ-ਮੁਕਤ) ਅਖਰਾਂ ਹੇਠ ਤਿੰਨ ਅਖਰ < ਹ, ਰ, ਵ > ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਆਕਰਨਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਤ-ਅਖਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਹ 'ਦੁਤ' ਨਹੀਂ। ਪੈਰ-ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਰੂਪ' ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੂਲ (value) ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਹ ਜਿਸ ਵੀ ਮੁਖ ਅਖਰ ਹੇਠ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਸਦੀ ਧੁਨੀ ਅਧੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਕਨੀਕੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁਖ ਅਖਰ ਨੂੰ /ਅ/ (ਸ੍ਰ) ਰਹਿਤ ਕਰਕੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁਛੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਥਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਮੁਖ ਅਖਰ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਹੇਠਾਂ ਕਰਕੇ ਨੁਕਰ ਉਤੇ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ : ਸ੍ਰੈ, ਪੜੁ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਦਿ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਪੈਰ-ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਭੇਦ, ਵਰਤਮਾਨ ਲੇਖਣੀ ਨਾਲੋਂ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

5.1 ਪਹਿਲਾ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 9 ਹੈ < ਹ-ਹ, ਗ-ਗ, ਚ-ਚ, ਟ-ਟ, ਤ-ਤ, ਨ-ਨ, ਯ-ਯ, ਰ-ਰ, ਵ-ਵ >, ਜਿਵੇਂ: ਹ-ਹ -ਓਲੁਗ, ਸੰਮੁਲਿਆ/ ਯ-ਯ -ਉਚਾਰਾ, ਉਪਜੇ/ ਚ-ਚ -ਅਸੁਰਜ, ਨਿਸੁਲ/ ਟ-ਟ - ਸ੍ਰਿਸ੍ਰਿ, ਮਿਸ੍ਰ/ ਤ-ਤ -ਹਸੁ, ਪੁਸੁਕ/ ਨ-ਨ -ਕ੍ਰਿਸ੍ਰਿ, ਬੈਸੁਵਹ/ ਰ-ਰ -ਉਗ੍ਰਸੈਨ, ਮੰਤ੍ਰ/ ਵ-ਵ -ਸ੍ਰੁਪੀ, ਅਸ੍ਰ/ ਗ-ਗ - ਜਗਦਗ੍ਰੁਰੇ ਆਦਿ।

5.2 ਦੂਜਾ ਮੁਖ ਫਰਕ ਇਥੇ ਪੈਰ-ਅਖਰ ਨੂੰ ਵੀ ਲਗ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ : ਅਪੁਵ, ਅਪਵਿਤੁ, ਕਲੁਚਰੈ, ਕਾਨੁ, ਥੰਮੁ, ਪੜੁ ਆਦਿ। ਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪੈਰ-ਅਖਰਾਂ ਨਾਲ ਲਗੀਆਂ ਲਗਾਂ ਔਂਕੜ ਤੇ ਦੁਲੈਂਕੜ ਹਨ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਿਣਤੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਔਂਕੜ <_> ਦੀ ਉਕਤ ਰੂਪ ਵਰਤੋਂ 169 ਵਾਰ ਤੇ ਦੁਲੈਂਕੜ <_> ਦੀ 20 ਵਾਰ ਹੈ।

5.3 ਤੀਜਾ ਮੁਖ ਫਰਕ ਵਰਤੋਂ-ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੈਰ-ਲਿਪਾਂਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ (ਖਾਸਕਰ ਰ-ਰ ਦੀ), ਜਦਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੈ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੈਰ-ਅਖਰ, ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਮੂਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੁਖ ਅਖਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਅਕਾਰ (shape) ਤੇ ਸਥਾਨ ਬਦਲਿਆ ਹੈ, ਮੂਲ ਨਹੀਂ। ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਧੁਨੀ ਕਾਇਮ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਸ ਮੁਖ ਅਖਰ ਹੇਠ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੈਰਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਲਗਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬੋਲਦੀਆਂ ਹਨ।

6. ਗੁਰਮੁਖੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ- ਟਿੱਪੀ, ਬਿੰਦੀ ਤੇ ਅਧਕ < °, ∙, ° >। ਤਕਨੀਕੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ, ਉਚਾਰਨ ਅਧਾਰ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਧੁਨੀ ਚਿੰਨ੍ਹ/ ਲਿਪਾਂਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੂਰ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਖੰਡਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਅਖੰਡ ਹਨ। ਧੁਨੀ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਸਿਕਤਾ, ਬਲ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਤਿੰਨਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਸਥਾਨ ਪਖੋਂ ਅਖਰ ਦੇ ਉਪਰ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਥੋੜਾ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਅਖੰਡ ਧੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਇਕ ‘ਅਖਰ’ ਅਧਕ < ° >, ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਹਿਤ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮਧਕਾਲ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ (ਹਥ) ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ।

6.1 ਬਿੰਦੀ < ∙ > ਤੇ ਟਿੱਪੀ < ° > ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੁਢਲੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਤਾਂ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀ ਵਜੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਟਿੱਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ‘ਨਾਸਕੀ’ ਦੇ ਨਾਲ ‘ਬਲ’ ਦੀ ਵੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਵਰਨਮਾਲਾ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਰਗ

ਅਨੁਸਾਰ ਟਿਪੀ ਆਪਣਾ ਉਚਾਰਨ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਲੇਖਣੀ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਸਕੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਾਤਰ 2000-ਕੁ ਵਾਰ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਮਾਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਨਾਸਕੀ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਬਿੰਦੀ < ਿ > ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਗਈ ਹੈ।

6.2 ਨਾਸਕੀ ਦੇ ਉਕਤ ਮਾਤਰਾ-ਭੇਦ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਦਾ, ਵਰਤਮਾਨ ਲਿਖਤ ਨਾਲੋਂ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪਧਰ ਉਤੇ ਇਕ ਮੁਖ ਭੇਦ, ਸਥਾਨ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। <ੳ> ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ੍ਰੀ-ਅਖਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ < ੁ, ੂ, ੋ, ੌ > ਲਗ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਿੰਦੀ < ਿ > ਹੀ ਆਵੇਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਨ <ੳ> ਦੇ ਸਜੇ ਤੇ ਉਤੇ ਕਰਕੇ <ੳ> ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲ ਟਿਪੀ < ੱ > ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸਥਾਨ ਪਖੋਂ ਇਹ <ੳ> ਦੇ ਖਬੇ ਤੇ ਉਤੇ ਕਰਕੇ < ੱ > ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ /ਕੰਉ, ਹੰਉ / ਆਦਿ, ਧਿਆਨ ਰਹੇ ਇਥੇ < ੱ >, <ੳ> ਉਤੇ ਹੈ, < ਕ, ਹ > ਉਤੇ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵਰਤਮਾਨ /ਹਉਂ, ਕਉਂ/ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ < ੱ > ਦੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਈਧਨ, ਹਸਤੀ, ਥਿੰਤੀ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੂਪ ਈਧਨ, ਹਸਤੀ, ਥਿਤੀ ਆਦਿ ਹੋਵੇਗਾ।

7. ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸਰਲ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੋਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਪੀ ਦਾ ਮੂਲ ਹਿਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਿਰਫ ਲਿਖਤ ਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ‘ਵਰਨਮਾਲਾ’ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਿਰਫ ਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ/ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਹ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਹ ਸਿਰਫ ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ 13-ਕੁ ਵਿਰਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਜੋ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ: ਡੰਡੀ/ਪੂਰਨ ਵਿਰਾਮ <।>, ਪ੍ਰਸ਼ਨਸੂਚਕ <?>, ਵਿਸਮਿਕ <!>, ਅਰਧ-ਵਿਰਾਮ/ਕਾਮਾ-ਬਿੰਦੀ <;>, ਕਾਮਾ < , >, ਦੁਬਿੰਦੀ (colon) < : >, ਡੈਸ਼ <->, ਦੁਬਿੰਦੀ ਡੈਸ਼ <:->, ਜੋੜਨੀ (hyphen) <->, ਛੁਟ ਮਰੋੜੀ (apostrophe) <' >, ਇਕਹਰੇ ਪੁਠੇ ਕਾਮੇ < ‘ ’ >, ਦੂਹਰੇ ਪੁਠੇ ਕਾਮੇ < “ ” >, ਕਮਾਨੀਆਂ (brackets) < ( ) , [ ], { } > ਆਦਿ। ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੀਆਂ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਬਿੰਦੀ < . > ਨੂੰ

ਵਿਰਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ / ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਵਿਚ ਇਹ < . > ਵਿਰਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ।

7.1 ਉਕਤ ਵਿਰਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁਣ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਕਰੀਬਨ ਹਰੇਕ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵਰਤੀਏ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਮੇਤ ਸਭ ਉਤਰ-ਭਾਰਤੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ (ਰੋਮਨ) ਲਿਖਤ ਵਲੋਂ ਆਏ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਾਂਗ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਵਿਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ‘ਪੂਰਨ ਠਹਿਰਾਓ’ <||> ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਹੁਣ ਇਕ ਡੰਡੀ <।> ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਪੂਰਨ ਠਹਿਰਾਓ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ <||>, ਦੋ ਡੰਡੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੀ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਰਲੇਖ-ਅੰਤ ਤੇ ਤੁਕ-ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਛੰਦ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਅਰਥ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ <||> ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਸਜਣਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਟੀਕਿਆਂ, ਸੰਦਰਭ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮੂਲ-ਬਾਣੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਕਾਈ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਰਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ ‘ਪਾਠ’ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ। ‘ਪਾਠ’ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਲਿਖਤ ਪਧਰ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਿਰਫ ਵਿਆਖਿਆ, ਅਰਥਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਾਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

8. ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਹਨ: < : > ਅਤੇ < ˘ > । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ : ਸੰਪੂਰਣ :, ਦ੍ਰਿੜਤਣ :, ਰੰਗਣ :, ਲਿਖੁਣ: (ਪੰਨਾ 1361) ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ < : > ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਹਿੰਦੀ (ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਖਤ) ਵਿਚ ਇਸ <: > ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਲਨ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਸਿਰਫ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸਰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਧੁਨੀ /ਹ/ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਵਾਮਨ ਆਪਣੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ (ਸੁਰ) ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਭੇਜ ਦੇਣਾ, ਗਿਰਾਉਣਾ, ਫੈਂਕਣਾ ਆਦਿ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ < ਹ > ਵਗੈਰਾ ਦੇ ‘ਗਿਰਾ’ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਦੂਸਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹ < ˘ > ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਹਲੰਤ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਰੂਪ/ਸ਼ਕਲ (shape) ਪਖੋਂ ਤਾਂ ਹਲੰਤ

ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਹਲੰਤ ਨਹੀਂ। ‘ਮੂਲ’ ਪਖੋਂ ਹਲੰਤ ਜਿਸ ਵੀ ਅਖਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ /ਅ/ ਰਹਿਤ (ਸ੍ਰ ਰਹਿਤ) ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ < > ਉਚੀ ਸੁਰ/ਉਦਾਤ (hightone) ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਇਹ ਜਿਸ ਵੀ ਅਖਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਉਦਾਤ (ਉਚੀ ਸੁਰ ਵਾਲਾ) ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: ਅੰਨ੍ਹ, ਅਪੀਨੈਂ , ਮੂੜ੍ਹ, ਬੁਝਨਿ, ਕਾਲੈਂ ਆਦਿ। ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਉਚਾਰ ‘ਸੁਤੰਤਰ’ ਨਹੀਂ, ‘ਯੁਕਤ’ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੰਪਿਊਟਰ ਗਿਣਤੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਰੀਬਨ 1188 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਖਰਾਂ ਹੇਠ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਸਜਣ ਇਸ ਦਾ /ਹ/ ਵਾਂਗ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਸੁਣੇ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਤੇ ਕਈ ਸਜਣ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੈਰ <ਹ-ੁ> ਤੇ ਉਦਾਤ < > ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

9. ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੋਵੇ ਉਸ ਵਿਚ ‘ਅੰਕ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਅੰਕ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਕ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਵਰਤੋਂ, ਸਰੂਪ ਤੇ ਉਚਾਰਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤਿਅੰਤ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਜਟਿਲ ਹੈ। ਇਥੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਕ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਵੇਰਵੇ ਦੇਣ ਦਾ ਹੀ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਕ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੋ ਰੂਪਾਂ- ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਅੰਕ- ਰੂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ‘ਪੰਨਿਆਂ’ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਵਰਤੀਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੇ ਪੰਨੇ ੧ ਤੋਂ ੧੪੩0 ਤਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਲਗ ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ -ਇਕ ਪੰਨਾ-ਰੂਪ ਤੇ ਇਕ ਮੂਲ-ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਗ/ ਬਾਣੀ/ ਤੁਕ ਲਭਣ ਲਈ ਸੰਖੇਪ ਤੁਕ/ ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਕ੍ਰਮਾਨੁਸਾਰ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਕ, ਸਥਾਨ ਪਖੋਂ ਪੰਨੇ ਦੇ ਉਪਰ, ਵਿਚਾਲੇ ਕਰਕੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿਚਕਾਰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਤਤਕਰੇ ਸਮੇਤ, ਇਹ ਪੰਨਾ-ਕ੍ਰਮ-ਨੰਬਰ : ਪਾਠ, ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਹਿਸਾ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਹਿਸਾ ਹਨ।

9.1 ਲਿਖਤੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅੰਕ-ਚਿੰਨ੍ਹ < ੧ >, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਦੈਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ (The symbol Divine) ‘ੴ’ ਵਿਚ <੧> ਵਜੋਂ, ਉਸ ਸਭ ਥਾਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਥੇ ‘ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ’ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੴ ਦੇ <੧> ਦੀ ਵਰਤੋਂ 533 ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ <੧>, <ੴ> ਤੋਂ ਵਖ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਇਕਾਈ (unit) <ੴ> ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਢਲਾ ਤੇ ਪ੍ਰਥਮ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਪਾਠ/ਉਚਾਰਨ, ਅਰਥ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਪਧਤੀ ਦਾ

ਅਹਿਮ ਹਿਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਗਿਣਤੀ-ਬੋਧਕ 'ਇਕ' ਹੈ, ਦਰਜਾ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ-ਬੋਧਕ 'ਪਹਿਲਾ' ਨਹੀਂ।

9.2 ਅੰਕ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮ ਵਰਤੋਂ ਬਾਣੀ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਪਧਰਾਂ ਉਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ -ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਲਈ, ਘਰੂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸੰਕੇਤਣ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੱਸਣ ਲਈ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਲਈ ੧, ੨, ੩, ੪, ੫ ਅਤੇ ੯ ; 'ਘਰੂ' ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਲਈ ੧ ਤੋਂ ੧੭ ਤਕ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ ਆਦਿ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਕੇਤਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਖੜ੍ਹਵੇਂ, ਲਟਕਵੇਂ ਆਦਿ ਢੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਲੇਖ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਆਏ ਹਨ। ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੋਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ, ਉਚਾਰਨ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਅਰਥ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹੈ।

9.3 ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅੰਕ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਣੀ ਮੂਲ-ਪਾਠ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੰਦਾਂ/ ਪਦਿਆਂ, ਛੰਤਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਯੋਗ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਰੂਪ ਬਾਣੀ/ ਰਾਗ/ ਸ਼ਬਦ/ ਅਸਟਪਦੀਆ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ, ਬਾਣੀਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਭਾਗਾਂ, ਉਪਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਰਤੋਂ, ਗਿਣਤੀ ਬੋਧਕ ਹੈ, ਇਹ 'ਉਚਾਰਨ' ਦਾ ਹਿਸਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ 'ਅਰਥਾਂ' ਵਿਚ ਇਹ ਬਾਣੀਕਾਰ/ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪਖਾਂ ਤੋਂ ਪਛਾਣ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦਰਕਾਰ ਹੈ।

10. ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ, ਸਪਸ਼ਟ, ਸੰਜਮਈ, ਸਰਲ ਆਦਿ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਢੰਗ/ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਤਰੀਕਾ ਜਾਂ ਤਰਕੀਬ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣਯੋਗ ਬਣਾਵੇ, ਉਹ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦੀ ਅਧਿਐਨ-ਵਸਤੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਜੋ ਆਪਣਾ ਸੰਜਮ ਤੇ ਵਹਾਅ ਹੈ, ਉਸ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਤਰਕੀਬਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: 1. ਖਾਕਾ (layout), 2. ਕ੍ਰਮਵਾਰੀ (serialized), 3. ਸੰਖਿਪਤ (abbreviational), 4. ਮੁਢ ਅਖਰੀ (acronyms), ਅਤੇ 5. ਭਿੰਨਤਾ ਸੂਚਕ (differential)।

10.1 ਗੁਰਮੁਖੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕਾਈ ਸ਼ਬਦ, ਅਖਰਾਂ/ਲਗਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਿਰੋਰੇਖਾ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜਕੇ ਹੋਂਦ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ/ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਅਖਰ/ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਪੂਰੀ ਸਿਰੋ-ਲਕੀਰ

ਨਾਲ ਬਝੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ 'ਲੜੀਵਾਰ ਸਰੂਪ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਾਂਗ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਛਾਪੇ ਵਿਚ ਇਕਾਈ-ਸ਼ਬਦ ਲਈ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ (ਸਜੇ-ਖਬੇ) ਖਾਲੀ ਥਾਂ (space) ਛੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ 'ਪਦ-ਛੇਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਣਤਰ ਪਖੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰਾਂ ਦਾ ਸਾਈਜ਼ (size) ਕਰੀਬਨ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਲਕੀਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਕੀਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ, ਖਬੇ ਤੋਂ ਸਜੇ ਵਲ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਰੋਮਨ ਵਾਂਗ ਉਪਰ ਨਹੀਂ। ਲਗਾਂ, ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਅਗੇ-ਪਿਛੇ-ਥਲੇ-ਉਤੇ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਖੰਡ ਧੁਨੀਆਂ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹਥ-ਲਿਖਤ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਰਹਿ ਗਏ ਜਾਂ ਛੁਟ ਗਏ ਅਖਰਾਂ, ਲਗਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਤੁਕ ਲਿਖਣ ਉਪਰੰਤ, ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਉਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਣੀ-ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਤੁਕ, ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੈਰਾ-ਵੰਡ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਸ਼ਬਦ/ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਇਕਾਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ 'ਅੰਕ' ਤੇ 'ਸਿਰਲੇਖ' ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਖਾਕੇ' ਵਜੋਂ ਲੇਖਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਧ, ਪਰ ਅਤਿਅੰਤ ਗੰਭੀਰ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਖਾਕੇ ਦੇ ਉਕਤ ਪਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਕਾਰ (size), ਤਤਕਰਾ; ਕਾਲਮ (ਅਗੇ 'ਸ਼ਬਦਾਂ' ਤੇ 'ਰਾਗਾਂ' ਦੇ ਕਾਲਮ), ਹਾਸ਼ੀਆ; ਹਾਸ਼ੀਆ ਅਕਾਰ, ਅਖਰਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਸਿਆਹੀ, ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਖਰ-ਸੂਰਤ (ਫਾਂਟ), ਅਖਰ ਅਕਾਰ, ਜਿਲਦਬੰਦੀ, ਰੰਗ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਦੋ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਆ ਦਾ ਰੰਗ-ਢੰਗ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਪੰਨਾ ਪਰਤਣ ਬਾਅਦ ਅਗਲੇ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਨਿਆਂ ਉਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਦਾ ਰੰਗ-ਢੰਗ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਗੇ, ਉਹੀ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਅਰਥ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਐਨ/ਪਾਠ ਦਰਮਿਆਨ ਦੋ ਪੰਨੇ ਉਕਾਈ ਨਾਲ ਪਰਤਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠ-ਸਹੂਲਤ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਪੇਪਰ-ਬੈਕ (ਬਿਨਾ ਜਿਲਦ) ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜਿਆ, ਇਹ ਸਿਰਫ ਪੋਥੀਆਂ; ਗੁਟਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਲਦ ਦਾ ਰੰਗ, ਅਕਾਰ, ਸਾਈਜ਼ ਆਦਿ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਕੁਰਆਨ ਦਾ ਹਰਾ ਰੰਗ ਕਰੀਬਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ।

10.2 ਇਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬਵਾਰ/ ਲੜੀਬਧ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ **ਕ੍ਰਮਵਾਰੀ** ਤਰਕੀਬ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਤਰਕੀਬ ਪੰਨਾ-ਕ੍ਰਮ, ਤਤਕਰਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਅੰਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ।

10.3 ਬਹੁਤੇ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ (ਇਕ, ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ) ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਭਾਵ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰਕੀਬ, **ਸੰਖਿਪਤ** ਤਰਕੀਬ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਅਖਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਘੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸ., ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਥਾਂ ਡਾ., ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਆਦਿ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸ਼ਬਦ, ਬਾਣੀਕਾਰ 'ਮਹਲੁ/ਮਹਲਾ' ਲਈ, ਸੰਖਿਪਤ ਤਰਕੀਬ <ਮ:> ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਅਰਥ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਰੂਪ 'ਮਹਲਾ' ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਇਸ ਰੂਪ ਦੀ ਬਣਤਰ ਪੁਰਾਣੀ (ਦੋ ਬਿੰਦੀਆਂ ਵਾਲੀ ਮ:) ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪਰਤਾਂ (ਜਿਵੇਂ: ਸੰਖੇਪ ਮੰਗਲਚਰਨ ਸਿਰਲੇਖ ...) ਹਨ।

10.4 ਜਿਥੇ ਸੰਖਿਪਤ ਤਰਕੀਬ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਅਧਾਰਿਤ ਘੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ **ਮੁਢ ਅਖਰੀ** ਤਰਕੀਬ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪੂਰਾ ਵਾਕ/ਵਾਕੰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਿਸਤ : ਬਿਆਸ-ਸਤਲੁਜ (ਦੁਆਬ); ਬਸਪਾ (ਬਹੁਜਨ ਸਮਾਜ ਪਾਰਟੀ) ਆਦਿ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰਕੀਬ ਦੀ ਕੋਈ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ।

10.5 ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਲੇਖਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ **ਭਿੰਨਤਾ ਸੂਚਕ** ਤਰਕੀਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਅਰਥ ਦੇ ਪਧਰ ਉਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਥਾਂ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਥੇ ਇਸ ਤਰਕੀਬ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਖ ਤੌਰ ਉਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਬਣਤਰੀ-ਕਾਰਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ : (ੳ) ਲਿਪਾਂਕਾਂ ਦੀ ਦੁਹਰੀ/ਤੀਹਰੀ ਵਰਤੋਂ, (ਅ) ਅਖਰਾਂ/ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਟੇਢਾ ਕਰਨਾ (italics), (ੲ) ਗੂੜ੍ਹਾ ਕਰਨਾ (bold) ਅਤੇ (ਸ) ਫੁਟਕਲ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨਤਾ ਸੂਚਕ ਤਰਕੀਬਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰਕੀਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਆਹੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਰਹੇ ਸ਼ਬਦ/ਰਾਗ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਲਾਲ ਸਿਆਹੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਰੂਪ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸਮੇਂ, ਖਾਸਕਰ ਰਾਗ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੇਲ-ਬੂਟੇ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ (ਫਾਂਟ) ਵੀ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਛਾਪੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੂਪ (1430 ਪੰਨਿਆਂ) ਵਿਚ ਮੰਗਲਾਚਰਨ, ਸਿਰਲੇਖ ਆਦਿ ਮੂਲ-ਪਾਠ ਨਾਲੋਂ ਅਕਸਰ ਵੱਡੇ ਹਨ; ਵੱਡੇ font ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਗਲੇਰੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਸਿਰਲੇਖ ਵੇਲੇ ਥੋੜੀ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਛੱਡ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਹਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਟੇਢਾ ਜਾਂ **ਗੂੜਾ** (*italic/bold*) ਕਰਨ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਵਰਤਮਾਨ ਛਾਪੇ ਵਿਚ ਗੂੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਕਾਫ਼ੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਖਾਸਕਰ ਮੁਖ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਜਾਂ ਤਤਕਰੇ ਨੂੰ।

11. ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਖ ਭਾਗ ਅਖਰ-ਜੋੜ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਲਿਪਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਰੂਪ, ਅਖਰ-ਜੋੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਅਧਾਰ ਉਸ ਦੇ ਲਿਖਤ-ਰੂਪ ਦਾ ਮਿਆਰੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤਿ-ਵਿਕਸਿਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ (ਰੋਮਨ), ਜਰਮਨ, ਰਸ਼ੀਅਨ ਆਦਿ ਲੇਖਣੀਆਂ/ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਆਰੀਕਰਨ ਦੇ ਸੌ ਫੀਸਦੀ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਅਖਰ-ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਮਿਆਰੀਕਰਨ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਪੰਜ ਸਿਧਾਂਤ : ਉਚਾਰਨ, ਵਿਆਕਰਨ, ਵਿਉਤਪਤੀ, ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਖਰ-ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਮਿਆਰੀਕਰਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲੇਖਣੀ (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੇ ਅਖਰ-ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵੀ ਸ਼ਬਦ/ਲਿਪਾਂਕ ਦਾ ‘ਰੂਪ’ ਸਥਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਂ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਹੀ ਉਸਦਾ ਮਿਆਰੀਕਰਨ ਹੈ। ਲੇਖਣੀ, ਉਚਾਰਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਧਰ ਉਤੇ, ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣਾ ਅਸੁਧਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਹੁਕਮ’ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

ਹੁਕਮ-ਹੁਕਮਹੁ-ਹੁਕਮਨ-ਹੁਕਮਾ-ਹੁਕਮਾਉ-ਹੁਕਮਾਵੈ-ਹੁਕਮੁ-ਹੁਕਮੇ-ਹੁਕਮੈ-ਹੁਕਮੋ ਆਦਿ।

ਇਥੇ ‘ਹੁਕਮ’ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ-ਰੂਪ, ਮਾਤਰ ਅਖਰ-ਜੋੜ ਨਾ ਹੋਕੇ ਉਚਾਰਾਤਮਕ, ਵਿਆਕਰਨਕ-ਰੂਪ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਹਿਤ, ਪਿੰਗਲ, ਵਿਆਕਰਨ, ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਤੇ ਇਹ ਨਾਂਵ (noun) ਹਨ, ਕਿਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਕਿਤੇ ਕਿਰਿਆ-ਰੂਪ ਹਨ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਰਤਾ ਕਰਮ ਕਾਰਕ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਂਤਕ ਲਗਾਂ ਸੰਬੰਧਕ, ਕਾਰਕੀ ਜਾਂ ਵਿਭਕਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਅ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਅਖਰ-ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਦਰਭ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ, ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ ਦੇ ਤਦਭਵੀ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ

ਅਪਣਾਉਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਵਿਚ ਅਖਰ-ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਮਿਆਰੀਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦਰਭ, ਵਰਤਮਾਨ ਲੇਖਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮਿਆਰੀਕਰਨ ਸੰਬੰਧ (concept) ਨਾਲੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਖਰ-ਜੋੜ ਕਈ ਧਰਾਤਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਮਨਾਨੁਸਾਰੀ ਪਧਰਾਂ ਉਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ :

- (ੳ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਧਰ ਉਤੇ (ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦ, ਜਾਂ ਦੇਸੀ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ)
- (ਅ) ਵਿਆਕਰਨਕ ਪਧਰ ਉਤੇ (ਨਾਂਵ, ਪੁਲਿੰਗ ਆਦਿ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਸਣ ਵਾਲਾ ਅਖਰ-ਜੋੜ)
- (ੲ) ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਪਧਰ ਉਤੇ (ਲਘੂ, ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅੰਗ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ)
- (ਸ) ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪਧਰ ਉਤੇ
- (ਹ) ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪਧਰ ਉਤੇ (ਸੁਰ, ਤਾਲ, ਘਰੁ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ)
- (ਕ) ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਪਧਰ ਉਤੇ (ਉਕਾਰਾਂਤ, ਇਕਾਰਾਂਤ; ਅਕਾਰਾਂਤ ਆਦਿ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਮਿਆਰੀਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸਦੇ ਮੂਲ-ਪਾਠ ਦੀ ਹਰੇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੂਲ-ਸਥਿਤੀ ਬਣਾਈ ਰਖਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਧਰ ਉਤੇ ਹੋਵੇ। ਸਾਡੇ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਪਖ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਗਾੜ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਪਾਠ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਮੂਲ ਵਾਂਗ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਬਣਾਈ ਰਖਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਮਹਤਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਰਥ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਉਹ ਕੁੱਲ ਰੂਪ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਣੀ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜੋਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਰੂਪ- ਵਿਆਖਿਆ, ਟੀਕਾ, ਕੋਸ਼, ਪੁਸਤਕ, ਪਰਚਾ, ਟਿਪਣੀ, ਅੰਦਰਾਜ, ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ/ ਨਿਬੰਧ, ਕੋਈ ਸੰਕਲਪਕ/ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜਤਨ, ਅਨੁਵਾਦ, ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ, ਭਾਸ਼ਾ/ਵਿਆਕਰਨ/ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਜਤਨ, ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ-ਵਿਧਾ, (ਮੌਖਿਕ/ ਲਿਖਤੀ) ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾ ਆਦਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ (ਰੂਪਾਂ) ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਸਰੂਪ ਹੈ; ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਉਕਤ ਸਭ/ਕੁੱਲ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਿਧੀਵਧ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲੇਖਣੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਮਧਕਾਲ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਬਚਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ-ਪਾਠ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਭੂਗੋਲ, ਜਾਤ, ਕੁਲ,

ਉਮਰ, ਕਾਲ ਆਦਿ ਅੰਤਰਾਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬਾਣੀ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਂਗ, ਲੇਖਣੀ ਪਧਰ ਉਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ‘ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਏਕਤਾ’ (unity of thought) ਨੂੰ ਲੇਖਣੀ ਪਧਰ ਤਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਰੀਬਨ 6 ਸਦੀਆਂ (12-17^{ਵੀਂ}, 1173-1675 ਈ.) ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪਾਠ ਦੀ ਸੁਰਖਿਆ ਦਾ ਇਕ ਅਧਾਰ, ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ‘ਕਰਮਾਤ’ ਵੀ ਹੈ। ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਨੇ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਉਂਤਬਧ ਪੜ੍ਹਨ/ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਨੇਮਾਵਲੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਪਧਰ ਉਤੇ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਆਕਰਨ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਲੇਖਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪਾਂਕ, ਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਵਾਧੇ (ਲਿਪਾਂਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਾਂ ਤਰਕੀਬਾਂ) ਆਧੁਨਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ; ਮਧਕਾਲੀ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸਮਝ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਪਧਰ ਉਤੇ ਹੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਧਕਾਲ ਦੇ ਲੇਖਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ/ਅਧਿਆਪਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਾਠ (text) ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਤੇ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵਿਕਰਿਤ ਹੋਏ ‘ਪਾਠਾਂ’ (text) ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਵਿਆਕਰਨਕ, ਉਚਾਰਨ, ਅੰਕ, ਸਿਰਲੇਖ, ਸੰਗੀਤ, ਸੰਪਾਦਿਤ, ਰਹਾਉ, ਘਰੁ ਆਦਿ ਪ੍ਰਬੰਧ , ਜਿਥੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਪਾਵਨ-ਪਾਠ ਦੇ ਵਿਲਖਣ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਰਸਾਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਵਖ, ਉਕਤ ਰੂਪਾਂ ਤਕ ਹੋਈ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰ/ਵਿਲਖਣ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਣੀ-ਰੂਪ ਵੀ ਵਿਲਖਣ ਹੈ; ਇਸ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਵਿਆਕਰਨਕ, ਅੰਕ, ਸਿਰਲੇਖ, ਸੰਪਾਦਨ, ਉਚਾਰਨ ਆਦਿ ਜੁਗਤਾਂ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ/ਵਿਲਖਣ ਹਨ। ਇਸ ਸਚ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅੰਤਿਕਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਰਣਮਾਲਾ

(ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਨਾਮਕਰਨ)

1. ਵਿਲਖਣ (ਦੈਵੀ) ਚਿੰਨ੍ਹ (The Symble Divine) <ੴ>	= 1
2. ਸ੍ਰੀ ਅਖਰ/ ਵਾਹਕ < ਓ ਅ ਏ >	= 3
3. ਲਗ/ ਸ੍ਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹ < ਅ ਾ ਿ ਿ ਿ ਿ ਿ ਿ ਿ ਿ ਿ ਿ >	= 11
4. ਵਿਅੰਜਨ < 32 >	= 32
5. ਪੈਰ ਅਖਰ < ਹ ਚ ਟ ਤ ਨ ਯ ਕ ਵ ਗ >	= 9
6. ਅਖੰਡ ਧੁਨੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਿੰਦੀ < ˆ >, ਟਿਪੀ < ˆ >	= 2
7. ਹੋਰ ਚਿੰਨ੍ਹ <: > (ਵਿਸਰਗ), < ˆ > (ਉਚੀ ਸੁਰ, ਉਦਾਤ)	= 2
8. ਅੰਕ < ੦, ੧, ੨, ੩, ੪, ੫, ੬, ੭, ੮, ੯ >	= 10

ਕੁਲ= 01+3+11+32+9+2+2 +10= **70**

ਅਭਿਆਸਾਵਲੀ

1. ਯਾਦ ਰਖਣ ਯੋਗ (to remember)

- (1) ਜਦੋਂ ਲਿਪੀ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਲਿਖਤ (writing) ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ (ਜਿਵੇਂ : ਪੈਰਾ ਵੰਡ, ਸੰਖੇਪੀਕਰਨ, ਅੰਕ, ਸਿਰਲੇਖ, ਅਖਰਾਂ ਨੂੰ ਟੇਢਾ/ਮੋਟਾ/ਵਡਾ ਕਰਨਾ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ...) ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਹੈ।
- (2) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਮੁਖ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
- (3) ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਭਾਵੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ (ਪੰਜਾਬੀ) ਲਿਖਤ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਸਮਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਰਤੋਂ, ਅਰਥ ਤੇ ਉਚਾਰਨ ਪਖੋਂ ਕਈ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ।
- (4) ੴ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਲਖਣ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਦੈਵੀ ਧੁਨੀ ਚਿੰਨ੍ਹ (The symbol Divine) ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਸ਼ਕਲ ਵਿਸਮਾਦਕ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਜਾਂ ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।
- (5) ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚਾਰ ਪਧਰਾਂ ਉਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ- ਪੰਨਾ, ਸਿਰਲੇਖ (ਬਾਣੀਕਾਰ), ਬਾਣੀ ਪਾਠ ਅਤੇ ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ।

(6) ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪੈਰ-ਅਖਰ 9 ਹਨ , ਦੋ ਚਿੰਨ੍ਹ < ˘ > ਉਦਾਤ ਤੇ < : > ਵਿਸਰਗ ਹਨ। ਦੋ-ਲਗਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਅਨੁਨਾਸਕੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਿੰਦੀ, ਟਿਪੀ < ° / ˙ > ਦਾ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਭੇਦ ਹੈ। < ਮ : > ਸੰਖੇਪੀਕਰਨ ਜੁਗਤ ਹੈ। ਪੈਰ੍ਹਾ ਵੰਡ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਕਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਵਰਤੋਂ ਵਾਲਾ ਤਤਕਰਾ ਵੀ ਹੈ।

2. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਕਾਰਜ (assignments)

- (1) ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਮੁਖ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰਣੀ ਬਣਾਓ।
- (2) ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਅਗੇ ਲਿਖੀਆਂ ਮੁਖ ਜੁਗਤਾਂ/ਤਰਕੀਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੋ ਬਾਰੇ ਉਦਾਹਰਨ ਸਹਿਤ ਵੇਰਵਾ ਦਿਓ : (ੳ) ਕ੍ਰਮਵਾਰੀ (serialized), (ਅ) ਭਿੰਨਤਾਸੂਚਕ (differential), (ੲ) ਮੁਢ ਅਖਰੀ (acronyms) ਅਤੇ (ਸ) ਸੰਖੇਪੀਕਰਨ (abbreviational)।
- (3) ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚਲੇ ਅੰਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਇਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- (4) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

3. ਚੋਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (MCQ)

1. ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ :

- (1) 58
- (2) 35
- (3) 59
- (4) 70**

2. ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪੈਰ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ :

- (1) 35
- (2) 09**
- (3) 03
- (4) 07

3. ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਵਿਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ :

- (1) 01**

(2) 07

(3) 14

(4) 05

4. ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਦੇ ਲਗਾਂ :

(1) ਿ ਤੇ ੀ (ਸਿਹਾਰੀ ਤੇ ਬਿਹਾਰੀ)

(2) ਾ ਤੇ ੱ (ਕੰਨਾ ਤੇ ਹੋੜਾ)

(3) ੁ ਤੇ ੱ (ਔਂਕੜ ਤੇ ਹੋੜਾ)

(4) ੂ ਤੇ ੱ (ਦੁਲੈਂਕੜ ਤੇ ਕਨੌੜਾ)

5. ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦਾ ਸਿਧਾ ਸੰਬੰਧ :

(1) ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਹੈ

(2) **ਲਿਖਤ ਨਾਲ ਹੈ**

(3) ਵਿਆਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ

(4) ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੈ

6. ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸੂਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ :

(1) 03

(2) 10

(3) **11**

(4) 32

7. ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਜੁਗਤਾਂ (Methods)

(1) **ਸੰਖੇਪਮੂਲਕ**

(2) ਭਿੰਨਤਾਮੂਲਕ

(3) ਮੁਢ ਅਖਰੀ

(4) ਉਕਤ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

8. ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ :

- (1) ਸ਼, ਖ
- (2) ਿ (ਅਧਕ)
- (3) ਿ, ਿ (ਟਿਪੀ , ਬਿੰਦੀ)
- (4) 1 ਅਤੇ 2

(ਸਹੀ ਮਿਲਾਨ)

9. ਲਿਖਤ/ਭਾਵ :

- (1) ਮ : (ੳ) ਸੰਖੇਪੀਕਰਨ
- (2) ਜਪੁ (ਅ) ਸਿਰਲੇਖ-ਪ੍ਰਬੰਧ
- (3) ੧॥੩੪॥ (ੲ) ਅੰਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ
- (4) ਰਹਾਉ (ਸ) ਕੇਂਦਰੀ ਅਰਥ

(ਉਤਰ : 1-ੳ; 2-ਅ; 3-ੲ; 4-ਸ)

10. ਵਾਕ ਪੂਰਾ ਕਰੋ : (ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ)

- (1) ਸ਼, ਖ, ਜ਼ ਧੁਨੀਆਂ ... (ੳ)...ਘੱਟ ਹੈ
- (2) ਬਿੰਦੀ, ਟਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ... (ਅ)...ਨਹੀਂ ਹਨ
- (3) ਪੈਰ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ... (ੲ)...09
- (4) ਵਰਤਮਾਨ ਪੈਰੁ-ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਥਾਂ (ਸ)... ਅੰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ

(ਉਤਰ:1-ਅ; 2-ੳ; 3-ੲ; 4-ਸ)

#ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ(ਡਾ.)

ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਮੋਬ.82838 25439.